

Kur'ân-ı Kerim'de Sözü Edilen Mekânların Toplumsal İzdüşümleri Üzerine Sosyolojik Bir Analiz

A Sociological Analysis on the Social Projections of the Places Mentioned in the Holy Qur'ân

Mehmet TAYANÇ

ORCID: 0000-0002-9365-2272 |

E-Posta: m.tayancc@gmail.com

Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi, Fen
Edebiyat Fakültesi/Sosyoloji Bölümü
Assist. Prof. Siirt University, Faculty of Arts
and Sciences / Department of Sociology
Siirt, Türkiye

ROR ID: [05ptwtz25](https://orcid.org/05ptwtz25)

Ahmet AKTAŞ

ORCID: 0000-0003-3986-6189

E-Posta: aktasahmet21@gmail.com

Doç. Dr. Siirt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi/
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü/Din Sosyolojisi
Assoc. Prof. Dr. Siirt University, Faculty of
Theology / Department of Philosophy and
Religious Sciences / Sociology of Religion
Siirt, Türkiye

ROR ID: [05ptwtz25](https://orcid.org/05ptwtz25)

Article Information / Makale Bilgisi

Citation / Atıf: Tayanç, Mehmet; Aktaş, Ahmet. "Kur'ân-ı Kerim'de Sözü Edilen Mekânların Toplumsal İzdüşümleri Üzerine Sosyolojik Bir Analiz". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (Haziran 2024), 59-87. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1415291>

Date of Submission (<i>Geliş Tarihi</i>)	05.01.2024
Date of Acceptance (<i>Kabul Tarihi</i>)	01.05.2024
Date of Publication (<i>Yayın Tarihi</i>)	15.06.2024
Article Type (<i>Makale Türü</i>)	Research Article (Araştırma Makalesi)
Peer-Review (Değerlendirme)	Double anonymized – At Least Two External (Çift Taraflı Körleme / En az İki Dış Hakem).
Ethical Statement (<i>Etik Beyan</i>)	It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited. (<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>)
Plagiarism Checks (<i>Benzerlik Taraması</i>)	Yes (<i>Evet</i>) – Ithenticate/Turnitin.
Conflicts of Interest (<i>Çıkar Çatışması</i>)	The author(s) has no conflict of interest to declare (<i>Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.</i>)
Complaints (Etik Beyan Adresi)	suifdergi@gmail.com
Grant Support (<i>Finansman</i>)	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research. (<i>Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.</i>)
Copyright & License (Telif Hakkı ve Lisans)	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. (<i>Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.</i>)

Özet

İnancın toplumsal alandaki yansımaları soyut ve somut olmak üzere iki farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır. İnancın somut tezahürlerinden birisi de toplumsal mekanlara yansımalarıdır. Kutsal metinler inancı inşa ederken mekansal uzamı da şekillendirmektedir. Tüm kutsal metinlerde olduğu gibi Kur'an-ı Kerim'de de sosyal, kültürel, tarihî ve mekânsal birtakım unsurlar yer almaktadır. Bazıları doğal mekân olmaları itibariyle Kuran'dan önce fiziki anlamda varken bazıları da gönderilen ayetlere bağlı olarak inşa edilmiş veya yeniden anlam kazanmıştır. Zaman içinde bu mekânların bir kısmı birer toplumsal sahne görevi görürken diğer kısmı da karar verici roller üstlenerek bireyi ve toplumu şekillendirmiştir. Kur'an'daki bu mekânsal zenginlik, Kur'an'ın özellikle sosyal bilimciler için önemli bir kaynak görevi görmesini sağlamıştır. Bu mekânların çeşitliliği de mekâna dair farklı bakış açılarının oluşması ve her mekânın özgün bir şekilde okunmasına olarak tanımlanmıştır. Bu yönüyle Kur'an'ın önemli bir rehber olup kutsal mekânların gösterildiğini söylemek mümkündür. Kur'an ve mekân bağlamında hazırlanan bu çalışmada Kur'an'da sözü edilen bazı mekânların sosyolojik yönü detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu mekânların hangi referanslarla inşa edildiği ne şekilde anlam kazandığı ve inşa edildikten sonra ne tür toplumsal ilişki ağları ürettiği soruları üzerinde durulmuştur. Sözü edilen kutsal mekânların kamusal alanda karşılaşılan diğer mekânlardan ayrılan veya benzeyen yönleri belirlenmiş, birey ve toplumun kimlik kazanmasında bu mekânların ne tür roller üstlendiği ortaya çıkarılmıştır. Bazı doğal mekânların Kur'an ile birlikte anlamlı bir alana evrilmesi, birey ve toplum yaşamında önemli bir yer edinmesi süreci açıklanmıştır. Bunun yanında sözü edilen mekânlar aracılığıyla bireyin sahip olduğu alt kimlikleri geri planda bırakarak nasıl bir üst kimlik inşa ettiği ve bu kimliğin sürdürülmesinde söz konusu mekânların rolünün ne olduğu tartışılmıştır. Çalışmada nitel araştırma yöntemleri arasında yer alan doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Doküman olarak da Kur'an kaynak metin olarak seçilmiştir. İlk olarak Kur'an baştan sona incelenmiş ve kutsal mekânların geçtiği 20 farklı sûre ve 58 ayet tespit edilmiştir. Bu ayetler içerik analizi tekniği ile incelenmiş ve öne çıkan temalar kodlanmıştır. İlgili ayetlerde doğrudan veya dolaylı olarak zikredilen 12 kutsal mekân ile belirlenen temalar arasındaki ilişki açıklanmaya çalışılmıştır. Böylelikle çalışma, sözü edilen mekânlar üzerinde temellendirilmiştir. Çalışmanın sonucunda söz konusu mekânların sıradan mekânlardan farklı olarak doğrudan ilahî referanslarla yeniden anlam kazandığı veya inşa edildiği tespit edilmiştir. Bu yeniden anlam kazanma sürecinde toplumsal hafızayı aktarmaya yönelik güçlü bağların olduğu görülmüştür. Bu mekânların birey ve toplum kimliğini şekillendirme noktasında ve kültürün sonraki nesillere aktarılmasında önemli bir rol oynadığı anlaşılmıştır. Ayrıca bu mekânların aidiyet oluşturarak bireyleri ortak bir çatı altında topladığı, ortak duyguların oluşmasına zemin hazırladığı tespit edilmiştir. Tüm bunların yanında bahsi geçen bu kutsal mekânların diğer mekânlar gibi sosyal, kültürel, siyasî ve ekonomik anlamda tüketildiği, belli dönemlerde metalaştırıldığı gerçeği ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu mekânların edindikleri kutsallıktan dolayı birleştiren, bütünleştiren ve inancı sonraki kuşaklara aktaran bir yönünün olduğu görülmüştür. Sahip olduğu bu özelliklerden dolayı ayrıştırıcı bir yönü de ortaya çıkmış ve bu mekânların toplumsal bir mücadele alanı oldukları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Kur'an-ı Kerim, Mekân, Kâbe, Mekânın Yeniden Üretimi.

Abstract

Manifestations of belief in the social sphere appear in two different ways: abstract and concrete. One of the concrete manifestations of belief is its reflection in social spaces. While sacred texts build faith, they also shape spatial space. Like all sacred texts, the Qur'ân also contains certain social, cultural, historical, and spatial elements. Some of these places existed naturally before the Qur'ân, while others were constructed or gained new significance based on the revealed verses. Over time, these mentioned places have served as societal platforms, with some playing decisive roles and shaping individuals. The spatial richness of the Qur'ân makes it an essential resource and repository of images for social scientists. The presence of different spatial features allows for varied perspectives on space, enabling each place to be read in a different manner. In this respect, the Qur'ân becomes an important guide and serves as an atlas showcasing sacred places. This study, prepared within the context of the Qur'ân and space, thoroughly examines the sociological aspect of some mentioned places in the Qur'ân. It focuses on how these places were constructed, how they gained meaning and the kinds of societal networks they created after being constructed. The mentioned sacred places have been compared to or differentiated from other spaces encountered in the public domain, revealing the roles these places play in shaping the identity of both individuals and society. The process of certain natural places evolving into meaningful locations in conjunction with the Qur'ân, and their significance in individual and societal life is explained. Additionally, the study discusses how individuals, through these mentioned places, leave behind their sub-identities and construct higher identities, while debating the role these places play in sustaining this identity. Document analysis, a qualitative research method, was used in the study, with the Qur'ân chosen as the primary source text. Initially, the Qur'ân was examined from start to finish to identify 19 different chapters and 57 verses mentioning sacred places. These verses were analyzed using content analysis techniques, and the prominent themes were coded. The study attempts to explain the relationship between the 11 sacred places mentioned directly or indirectly in relevant verses and the identified themes, thus forming the basis of the research. The study concludes that these places, unlike ordinary spaces, gained new meaning directly from divine references or were constructed with divine significance. It was observed that in this process of acquiring new meaning, there are strong connections aimed at transmitting societal memory. These places play a significant role in shaping both individual and societal identities, ensuring the permanence of these identities and their transmission to future generations. Moreover, it was observed that these places, by forming a sense of belonging, gather individuals under a common roof and lay the groundwork for shared emotions. Alongside these observations, it became evident that these mentioned sacred places, like other spaces, are consumed socially, culturally, politically, and economically, and at certain periods, they are commodified. Additionally, due to their sacredness, these places possess unifying, integrative qualities, transmitting faith to future generations, yet they can also be divisive and serve as arenas for societal struggle.

Keywords: Sociology of Religion, The Holly Qur'ân, Space, Kaaba, Reproduction of Space.

Giriş

Mekân, toplumsal yaşamın formunu ve büyüklüğünü belirleyen sosyolojik bir zemindir. Her daim toplumsal olanla arasında dikotomik (ikileşim) bir ilişki vardır. Bundan dolayı bir taraftan topluma ait izler taşırken diğer taraftan da toplumda izler bırakır. Lefebvre'nin de ifade ettiği gibi mekân "Zihinsel olan ile kültürel olanı, toplumsalla tarihseli birbirine bağlar."¹ Oluşan bu bağ, toplumsal grupları birbirine doğru çeker ve bu toplumsal grupların müşterek bir duygu çerçevesinde ortak bir zeminde buluşmasını sağlar. Ya da bazı toplulukların belli noktalarda ayrışmasına ve fikirsel kopuş yaşamalarına sebep olur. Zaman içinde toplum ile mekân arasında var olan bu karşılıklı ilişki, bir metaya dönüşür. Özellikle toplumun bütün katmanlarında kendini gösteren bu meta; üretim, kontrol veya birer güç aracına dönüşebilmektedir.² Mekânın, ağırlık merkezi ile donanmış bağıntısal bütünsellik olduğuna değinen Bourdieu ve Waquant³ da mekânı; kültürel üretim alanı, çatışma, rekâbet hatta birer savaş alanı şeklinde betimlemiştir. Mekânın sahip olduğu bu özelliklerinden yola çıkan Bourdieu⁴, toplumsal, fiziksel ve söylemsel mekân olarak mekânı üç farklı biçimde ele almıştır. Toplumsal mekân kavramıyla toplumsal alanın bütününe kapsayan mekânı ifade ederken; fiziksel mekân ile mekânın maddesel yanını betimlemiş; söylemsel ya da *şeyleşmiş toplumsal mekân* ile de mekânın kolektif temsiller tarafından üretildiğine vurgu yapmıştır. Söz konusu bu mekân türlerine bakıldığında; sınıflandırılan bu mekânlar arasında daimî bir ilişkinin var olduğu da görülmektedir.

Mekân üretiminde toplumsalların sahip olduğu mekânsal pratiğin belirleyici olduğunu dile getiren Lefebvre⁵ de mekânı tasarlanmış mekân ve temsil mekânları olmak üzere iki başlık altında toplar. Buna göre; *tasarlanmış mekân*; bilginlerin, planlamacıların, şehircilerin -parçalayan ve düzenleyen- teknokratların mekânına karşılık gelir. *Temsil mekânları* ise mekâna eşlik eden imgeler ve semboller aracılığıyla yaşayan mekânı ifade etmektedir. Üzerinde durulan mekân tanımları ile birlikte genel anlamda iki tür mekândan söz etmek mümkündür: Birincisi toplumsal ilişkilerin üretildiği coğrafi mekân iken diğeri ise bu ilişkilerin devam ettiği toplumsal mekândır. Coğrafi mekân, toplum yapısının yeniden

¹ Henri Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, çev. Ergüden Işık (İstanbul: Sel Yayınları, 2016), 25.

² Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 19.

³ Pierre Bourdieu - Loic Waquant, *Düşünsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*, çev. Nazlı Ökten (İstanbul: İletişim, 2003),

⁴ Akt. Derya Fırat, *Sokağın Belleği* (Ankara: Dipnot Yayınları, 2014), 42.

⁵ Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 22.

üretmesini sağlarken,⁶ toplumsal mekân ise bu yapının sürdürülmesine aracılık etmektedir. Hem fiziksel/coğrafi mekân hem de toplumsal mekân, çeşitli zamansal ve mekânsal örüntüler şeklinde dağıtılmış, sayısız olgu ve olayı üzerinde taşımaktadır.⁷ Bu yüzden ister fiziksel ister coğrafi isterse toplumsal mekân olsun, hiçbir mekân tabii ve basit değildir. Yapılan bu mekân sınıflandırmalarına göz atıldığında; tüm bu mekân türlerinde farklı mekânsal ilişkilerin ya da mekânsallıkların olduğu görülecektir. Toplumsal ilişkileri göstermekte, saklamakta ve geleceğe taşımaktadır.

Tüm bunlarla birlikte mekânın mücadeleyi ve çatışmayı doğurma potansiyeli de mevcuttur. İster toplumsal veya fiziksel mekân olsun isterse de sembolik mekân olsun, mekânın olduğu her yerde bir mücadele söz konusudur. Çünkü mekân, beraberinde örgütlenmeyi ve merkezleşmeyi getirmektedir. Bu yönüyle mekân sayısız kesişmeyi barındırmaktadır. Sözü ettiğimiz temsil mekânlarının Lefebvre'nin⁸ de üzerinde durduğu gibi mekân üretimine, niteliklerine ve özelliklerine göre toplumlara müdahale etmesi, mekânın da müdahaleye uğramasının yolunu açmaktadır. Mekân üzerinden oluşan örgütlenme ve ortaya çıkan mücadele ise ancak mekândan uzaklaşma ile son bulmaktadır. Çünkü mekâna manayı veren mekân ile var olan karşılıklı ilişkidir. Boş bir mekâna anlam kazandıran bu toplumsal ilişkilerin öneminden söz eden Simmel⁹ de bu noktada mekânın beş önemli özelliğinden söz etmektedir. Buna göre; Simmel (Akt. Urry) "bir mekânın eşsiz ya da biricik niteliği; bir mekânın mekânsal olarak "çevrelenmiş" parça ve etkinliklere bölünebilme biçimleri; toplumsal etkileşimlerin mekân içine yerleştirilme düzeyi, özellikle kentteki yakınlık/uzaklık derecesi ve görme duyusunun rolü; konumların değişme olanağı ve özellikle yabancıların gelişinin sonuçları" mekânın önemli özellikleri olarak sıralanmaktadır.

Çoğu zaman estetik ve ekonomik beklentilerle inşa edilen mekân, bazen de ideolojik veya inanç merkezli yapılabilmektedir. Örneğin; Marksist ideoloji, devrimci ideoloji ve sosyalist ideoloji sahip olduğu referanslarla bayramını, peygamberini ve mekânını inşa ederken¹⁰; Hristiyan, Budist ve Protestan gibi dinsel düşünce de kendi dinamiklerden yola çıkarak kendi mekânını üretmiştir. İslâm düşüncesinde ise kutsal ya da ilahî bilgi ön plandadır ve mekânın inşa edilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bunun yanında bazı

⁶ Fırat, *Sokağın Belleği*, 43.

⁷ John Urry, *Mekânları Tüketmek*, çev. Rahmi G. Ögdül (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018), 54.

⁸ Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 15-48.

⁹ Urry, *Mekânları Tüketmek*, 22.

¹⁰ Hasan Yeniçirak, *Fransız Devrimi: İlerleme ve Gelenek*, (Ankara: Kadim Yayınları, 2021), 113.

mekânlar toplumsal hafıza vasıtasıyla inşa edilirken bazıları ise kutsal metinler veya güncel yaşanmışlıklar yoluyla üretilebilmektedir. Sonuç olarak sebep ne olursa olsun toplumsal grup, mekânın bir bölümüne yerleştiğinde onu kendi imgesine göre dönüştürebilmektedir. Yani mekânı yeniden inşa etmekte ve yerleştiği mekânın şeklini almaktadır.¹¹ Öte yandan dinî hafızanın da mekân üzerinde belirleyici bir yönü vardır. Çünkü “Her dinin kendi tarihî vardır ya da daha ziyade çok uzak bir geçmişte ve belirli mekânlarda meydana gelmiş olaylara kadar giden geleneklerden oluşan dinsel bir hafızası mevcuttur.”¹² Bu dinsel hafıza kutsal mekânı görmeden onu kendi zihninde deneyimleme imkânı sunmaktadır. Haçlı Seferlerine katılan çok sayıda Hristiyan’ın Kudüs’ü görmek için seferlere katılmış olması, dinsel hafızanın etkisini görmemiz açısından iyi bir örnek teşkil etmektedir.

Görüldüğü gibi bazı mekânlar ya da yerler, mimarî veya zihinsel anlamda inşa edildikten sonra doğal özelliğini kaybedip sembolik bir anlam kazanabilmektedir. Örneğin bir köprü inşa edilmeden önce nehir kenarı sıradan bir yer iken köprü inşa edildikten sonra herhangi bir yer olmaktan çıkıp sembolik bir anlam kazanmaktadır. Sembolleşen bu mekânlar, üstlendikleri işlevler aracılığıyla da kültüre, politikaya ve toplumsal yaşama tahsis edilmektedir. Mekânın bu yönü, Lefebvre tarafından mutlak mekân (*absolute space*) olarak kavramsallaştırılmıştır. Buna göre mutlak mekân, “kendi nitelikleri nedeniyle seçilmiş olan (mağara, dağ zirvesi, su kaynağı ya da nehir) fakat kutsanmaları nedeniyle bu doğal nitelik ve özellikleri ortadan kalkmış doğa parçaları” olmaktadır.¹³ Bu kutsanma ve değer atfetme ise Heidegger’den aktaran Sharr’a¹⁴ göre herhangi bir yeri (mağara, dağ zirvesi, su kenarı gibi) birer mekâna ya da “inşa edilmiş şeye” dönüştürmektedir. Böylelikle bu mutlak mekânlar; uzaktan gözlemlenmek yerine deneyim ve kullanım yoluyla yeniden keşfedilmiş sayılırlar. Kur’an-ı Kerim’de geçen Hira Mağarası, Sefa ve Merve Tepeleri gibi bazı mekânlara baktığımızda vahiy yoluyla doğa özelliklerinden ya da fiziksel özelliklerinden sıyrılarak kutsal mekân özelliği kazanmış, *mutlak mekâna* ve *inşa edilmiş şeye* evrilmiştir. Bu şekilde kutsallaştırılmış mekân, doğal mekândan ayrılmış ve zamanla tarihsel mekâna dönüşmüştür.

İslâm inancı bağlamında inşa edilen mekânlara bakıldığında da dinsel hafızanın, inancın ve kültürün mekân üzerinde bir hegemonyaya sahip olduğu ve bu bağlamda inşa

¹¹ Maurice Halbwachs, *Kolektif Hafıza*, çev. Banu Barış (Ankara: Heretik Yayınları, 2017), 19.

¹² Halbwachs, *Kolektif Hafıza*, 169.

¹³ Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 76.

¹⁴ Adam Sharr, *Mimarlar İçin Heidegger*, çev. Volkan Atmaca (İstanbul: YEM, 2017), 47.

edildikleri görülmektedir. Özellikle Kur'an-ı Kerim'in İslâm dinî için birer temsil mekânı olan yapılar üzerinde doğrudan veya dolaylı bir etkisi vardır. Kuran-ı Kerim'deki ayetler mekâna işlenmiş ve bu referansla mekânlar inşa edilmiştir. Ya da ayetler, belli mekânları doğallıklarından uzaklaştırarak sembolik bir değer kazandırmıştır. Bu yüzden çoğu mekân iki kat kutsallık kazanmış, oluşturulmak istenen dinî süreklilik mekân aracılığıyla cisimleştirilmiştir.

Bu çalışmanın amacı Kur'an ayetleri aracılığıyla söz edilen mekânların toplumsal iz dönüşümünün ne olduğu sorusundan hareketle İslam inancında/medeniyetinde önemli bir yere sahip olan mekânların toplumsal yansımalarını irdelemektir. Literatür incelendiğinde Kur'an'daki mekânlar ekseninde bazı çalışmaların yapıldığı görülmektedir.¹⁵ Fakat bu çalışmalarda, söz konusu mekânların daha çok tarihi, mimari, semantik ve sembolik açıdan irdelendiği görülmektedir. Örneğin; Mehmet Cabir tarafından hazırlanan *Kur'an-ı Kerim'de Varoluş Kavramı ve İnsan-Mekân İlişkisi* başlıklı yüksek lisans tezi ele alınan konuyla kısmen benzerlik gösterse de çalışmanın tefsir biliminin perspektifiyle mekân insan ilişkisini ele aldığı anlaşılmaktadır. Hakan Temir'e ait olan "*Kutsalın Tezahürü ve Mekânın Etkisi Bakımından İslam Öncesi Arap Yarımadasındaki Kâbe/Beytler*"¹⁶ çalışması ise Kâbe'yi tarihi ve diğer dini yapıların inşa edilmesine rehberlik etmesi açısından dikkat çekmektedir. Kâbe'nin İslami kaynaklarda adı Kâbe veya Beyt olarak geçen diğer mekânları etkileme yönü üzerinde duran bu çalışma, Kabe'nin alternatif mekân üretme rolü noktasında bu çalışma ile benzerlik taşısa da Kâbe'nin mimari özelliklerine yoğunlaşıp toplumsal yönünü ikinci plana alması noktasında bu çalışmadan ayrılmaktadır. Hz. Nuh'ın kıssalarından ve Nuh'un Gemisi metaforundan yola çıkarak "*Safinetu'n- Necat*": *Nuh'un Gemisi Metaforu Bağlamında Birlikte Yaşama Kültürünün Teolojik Temelleri*"¹⁷ başlıklı çalışması ile Hamdullah Arvas, kıssaların ve gemi metaforunun birlikte yaşama kültürünü inşa etme yönüne değinmiştir. Her ne kadar doğrudan bir mekânı ele almasa da bu çalışma kutsal mekânlardan biri olan Cudi Dağı ekseninde yaşanan hadiseyi ele aldığı için çalışmayla benzerlik göstermektedir. Arvas çalışmasında; imgelerin günümüz İslam toplumlarında birlikte yaşama kültürün kurucu

¹⁵ Ömer Faruk Yavuz, "Kur'an'da Kutsal Mekân, Zaman ve Eşya Kavramlarının Sembolik Değeri", *Milel ve Nihal* 3/1-2 (Haziran 2005), 39-68; Mehmet Cabir, *Kur'an-ı Kerim'de Varoluş Kavramı ve İnsan-Mekân İlişkisi* (Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Ömer Acar, "Sosyo-Mekânsal Bir Sistem Olarak Cami", *Din Sosyolojisi Araştırmaları* 3/4 (2023), 111-125; Ferruh Kahraman, "Kentlerin Doğuşu: Kur'an'da Yerleşim Yeri Anlamına Gelen Kelimelerin Tahlili", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/1 (2020), 391-413.

¹⁶ Hakan Temir, *Kutsalın Tezahürü ve Mekânın Etkisi Bakımından İslam Öncesi Arap Yarımadasındaki Kâbe/Beytler*, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26 (2021), 120-149.

¹⁷ Hamdullah Arvas, "*Safinetu'n- Necat*": *Nuh'un Gemisi Metaforu Bağlamında Birlikte Yaşama Kültürünün Teolojik Temelleri, II. Uluslararası Nuh Tufan ve Cudi Dağı Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (2021), 137-149.

dinamiklerine ışık tutma ve çağa uygun dinamik bir din tasavvurunu canlandırma noktasındaki yerini tartışmaya açmıştır. Kur'an'da sözü edilen birçok mekânın ortak yaşama kültürü oluşturma yönü noktasında hazırlanan bu çalışma ile benzerlik taşısa da kıssalar üzerinde hareket etmesi ve gemi metaforundan yola çıkarak hazırlanması çalışmayı bu çalışmadan ayırmaktadır. İbrahim Kutluay tarafından hazırlanan *Kutsal ve Kutsallık Anlayışı ile Hadislerde Bazı Zaman ve Mekânların Efdaliyeti*¹⁸ yüksek lisans tezinde ise mekân ile kutsallık arasındaki bağa değinilmiştir. Kutsal mekanların hakiki mekân olduğunu, diğer mekanların ise kaos, şeytan ve kötü ruhlarla dolu bilinmez mekanlar olduğu iddia edilmektedir. Sadece hadislerden yola çıkarak hazırlanan çalışma, kutsal mekânları güvenli alan olarak betimlemesi ve bireyleri bir araya getirme özelliğini ön plana çıkarması açısından bu çalışma ile benzerlik taşısa da ayetler yerine hadisleri temel alması, bu çalışmadan farklılaşmasına sebep olmuştur.

Tüm bunlardan hareketle bu çalışmayı diğer çalışmalardan farklılaştıran en dikkat çeken yönünün, Kur'an'da doğrudan veya dolaylı olarak zikredilen mekânların sosyolojik bir perspektifiyle ele alması olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Bu çalışma, kutsal mekânların hangi referanslar aracılığıyla inşa edildiği ve bu mekânların üretilmesinde kültürün, inancın, toplumsal hafızanın rolünün ne olduğu belirlenmesi amaçlanmıştır. Ayrıca bu mekânların İslâm inancı için güçlü temsil mekânlar olmalarına sebep olan süreçler incelenmekte ve başta ayetler ve dini kıssaların bu noktada rolleri üzerinde durulmaktadır. Mekânın birleştiren ve ayrıştıran yönlerine dikkat çekilmekte ve İslâm dinî için kutsal olan mekânların bu yönlerine odaklanmaktadır. Yeni süreçte ise söz konusu kutsal mekânların ticarî bir meta olarak sergilenmesine ve tüketilmesine neden olan süreçler irdelenmektedir.

1. Araştırmanın Metodolojisi

Toplumsal hafıza ve mekân bağlamında Kur'an-ı Kerim'de zikredilen kutsal mekânların sosyolojik izdüşümünü konu alan bu çalışma, söz konusu mekânların/yerlerin toplumsal yönünü ortaya çıkarmayı amaç edinmiştir. Çalışmada doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Bilindiği üzere doküman analizi tekniğinde geçmişten kalan veya güncel belgeler çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Sözü geçen belgeler arasında ise günlükler, mektuplar, kişisel veya kurumsal notlar yer alabileceği gibi¹⁹ kutsal metinler de yer

¹⁸ İbrahim Kutluay, *Kutsal ve Kutsallık Anlayışı ile Hadislerde Bazı Zaman ve Mekânların Efdaliyeti*, (Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996)

¹⁹ Keith F. Punch, *Sosyal Araştırmalara Giriş: Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*, çev. Dursun Bayrak vd., Ankara: Siyasal Yayınevi., çev. Dursun Bayrak vd. (Ankara: Siyasal Yayınevi, 2011),

almaktadır. Öte yandan doküman analizi, araştırılması hedeflenen olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin incelenmesini içeren bir yöntemdir.²⁰ Kur'an-ı, yaratıcının insanlara gönderdiği mesajların toplandığı bir kitap/belge olması, farklı dinamikleri barındırması ve uzun yıllardan beri geçerliliğini koruması, çalışmada doküman analizi tekniğinin kullanılmasını gerekli kılmıştır.

Çalışmada öncelikle Altheide'nin²¹ üzerinde durduğu şekilde dokümanda geçen ilgili kısımların seçme kriteri belirlenmiştir. Veri toplama, temel analiz alanlarını belirleme, dokümanı kodlama ve doğrulama basamakları takip edilmiştir. Daha sonra belirtilen kısımlardan yola çıkılarak belli temalar oluşturulmuştur. İlk olarak Kur'an'da hangi mekânların ya da yerlerin geçtiği tespit edilmeye çalışılmış ve bu kapsamda 21 farklı sure ve 59 ayette doğrudan veya dolaylı olarak zikredilen 13 mekân tespit edilmiştir. Ayet mealleri verilirken Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından basılan *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* isimli eser esas alınmıştır.

Dokümanı gözden geçiren kişi, seçilen verilere daha yakından bakmakta ve bir fenomenle ilgili kavramları/temaları ortaya çıkarmak için verilerin özelliklerine göre kodlamalar ve kategoriler oluşturur.²² Çalışma kapsamında elde edilen veriler ışığında da kodlamalar yapılmış ve kategoriler oluşturulmuştur. Daha sonra bu kod ve kategorilerden yola çıkılarak "mekân üretimi", "mekân tüketimi", "mekânın yeniden üretimi" veya "mekânın ayrıştıran/birleştiren yönü" gibi temalar üzerinde durulmuştur. Kodlama yapılırken surenin ismi Kur'an'daki sırası ve ayet numarası kullanılmıştır (ör: Bakara 2/150). Bu kodlamalar ve kategoriler oluşturulduktan sonra da belirlenen kısımlardan yola çıkarak, ayetler nitel içerik analizi tekniği ile analiz edilmiştir. Araştırma kapsamında Kur'an'da yer alan mekânlar veya mekân adları Tablo-1'de gösterilmiştir. Bazı mekânlar farklı şekilde ifade edilmiştir (Kâbe için Beytullah, beyt-i atik vb. şeklindeki ifadelerde olduğu gibi). Söz konusu farklı ifadeler tek bir isim altında kodlanmıştır. Bununla birlikte Kur'an'da geçen fakat mekân olarak nitelendirilmeyen Mekke ve Medine gibi bazı bölge veya kentler, çalışmanın temel amacının dışında yer aldığı için tabloda gösterilmemiştir.

Tablo-1: Kur'an-ı Kerim'de Geçen Mekânlar ve Mekânların Geçtikleri Süre ve Âyetler

²⁰ Hasan Şimşek - Ali Yıldırım, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2011),

²¹ Akt. Bilgen Kırıl, "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi", *Süriye Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/15 (2020), 170-189.

²² Glenn A. Bowen, "Document Analysis as a Qualitative Research Method", *Qualitative Research Journal* 9/2 (2009), 27-40.

Doğrudan Zikredilen Mekânlar/Yerler	
Sözü Edilen Yer/Mekân	Geçtiği Süre ve Âyet
KÂBE* (* Kur'an-ı Kerim'de Kâbe için Beyt, Beytü'l-harâm, Beytullah, Mescid-i Haram, Beyt-i Atik, Beyt-i Mamur gibi farklı isimler kullanılmıştır.	Bakara Süresi 2/125, 127, 144, 145, 149, 150, 158, 191, 196, 217 Âl-i İmrân Süresi 3/96, 97 Mâide Süresi 5/2, 95, 97 Enfâl Süresi 8/34, 35 Tevbe Süresi 9/7, 19 İbrahim Süresi 14/37 Hac Süresi 22/25, 26, 29, 33 Fetih Süresi 48/25, 27 Tûr Süresi 52/4 Tin 95/3 Kureyş Süresi 106/4
Mescid-i Aksa	İsra Süresi 17/1
Arafat	Bakara Süresi 2/198-199
Meş'ar-i Haram	Bakara Süresi 2/198
Safa- Merve Tepeleri	Bakara Süresi 2/158
Tur Dağı	Bakara Süresi 2/63, 69 Nisa Süresi 4/154 Meryem Süresi 19/52 Tâhâ Süresi 20/80 Mü'minun Süresi 23/20 Kasas Süresi 28/29, 44, 46 Tur Süresi 52/1
Cudi Dağı	Hud Süresi 11/44
Mağara	Kehf Süresi 18/10, 11, 16, 17, 25
Tuva Vadisi	Tâhâ Süresi 20/12 Nazi'at Süresi 79/16
Doğrudan İsmi Geçmemekle Birlikte Atıf Yapılan Mekânlar	
Sözü Edilen Yer/Mekân	Geçtiği Sure ve Ayet
Mescid-i Nebevi	Tevbe Süresi 9/108, 109, 110
Mescid-i Dirar	Tevbe Süresi 9/107
Mescid-i Aksa	Bakara Süresi 2/142, 143
Sevr Mağarası	Tevbe Süresi 9/40

2. Bulgular

2.1. Toplumsal Hafızanın Kutsal Mekânlara Yansıması

Her dinsel topluluk, etrafındaki her şey dönüşüm geçirirken kendisinin değişmediğine ikna olmak ister. Bunu da yalnızca mekânları bulmak ya da onların etrafında, önceden mevcut mekânların en azından sembolik imgesini yeniden inşa etmek koşuluyla başarır.²³ Dinî topluluğun inşa ettiği bu imgeler ise zaman içinde birer hafıza mekânı özelliği kazanmaktadır. Nora,²⁴ hafıza mekânları için “yaşayan hafızanın suları çekildiğinde kıyıda kalan deniz kabuklarıdır” ifadesini kullanır. İslam inancını temsil eden söz konusu mekânlar da bu yönüyle hafıza mekânı niteliği taşımakta ve toplumsal hafızanın izlerini barındırmaktadır. İnşa edildikleri günden itibaren bellek yüklü mekânlar da olarak tarih sahnesinde yerini almışlardır.

Bellek yüklü mekâna en iyi örnek şüphesiz Kâbe'dir. “İbrâhim İsmail'le birlikte o evin (Kâbe'nin) temellerini yükseltiyordu.” (Bakara 2/127) ve “Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan ilk ev, âlemlere bir hidayet ve bir bereket kaynağı olan Mekke'deki evdir.” (Âl-i İmran 3/96) ayetleri bu tarihsel hafızaya atıfta bulunmaktadır. Geçmişten geleceğe tüm insanlara hitap etmesi ve inşa edilmiş ilk olarak belirtilmesi bu durumu desteklemektedir. Böylelikle Kâbe, gündelik toplumsal ilişki ağlarının geliştiği bir yer olmanın yanında birey ve toplumun kendinden önceki nesillerle bağ kurmasına yardımcı olmakta ve birer toplumsal hafıza aktarma merkezi görevi görmektedir. Ayrıca Kâbe'nin kutsallığının diğer peygamberler döneminde de söz konusu olduğunu bildiren bu ayetler hem kutsiyetin yeni döneme aktarılmasına hem de onun etrafında birleşen/toplanan inananlara tarihsel devamlılığın bir parçası olma imkânı sunmaktadır. Kur'an-ı Kerim'in muhtelif yerlerinden Hz. İbrahim'in Hanif inancı üzerinde olduğunu ifade edilmesi ile Kâbe'nin temellerinin onun tarafında atılmasını bildiren ayetler birlikte değerlendirildiğinde Kâbe üzerinden hem inançsal devamlılık hem de tarihsel bağlılık kodlarının işlendiği görülmektedir.

Dinî mekânları kolektif hafıza zincirini sağlayan önemli bir unsur olarak gören Hervieu-Leger,²⁵ “hafıza zincirlerini” oluşturma sürecinde mekânın çok önemli fonksiyonlar üstlendiğine vurgu yapmaktadır. Kâbe de bir taraftan bütün inananları ortak bir paydada

²³ Halbwachs, *Kolektif Hafıza*, 171.

²⁴ Pierre Nora, *Hafıza Mekânları*, çev. Ahmet Emin Özcan (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2022), 1.

²⁵ Daniele Hervieu-Leger, “Sekülerleşme, Gelenek ve Dindarlığın Yeni Şekilleri: Bazı Teorik Öneriler”, çev. Halil Aydınalp, *Din Sosyolojisi*, ed. Bünyamin Solmaz - İhsan Çapcıoğlu (Konya: Çizgi Kitabevi, 2006), 137-154.

toplarken diğer taraftan da inananların kendilerinden öncekilerle mekân üzerinden bir bağ kurmasına olanak tanımakta ve hafıza zincirinin güçlenmesini sağlamaktadır. Kâbe örneğinden yola çıkarak mekânın Halbwachs'ın²⁶ da üzerinde durduğu gibi, var olan tarih ile temellendirilmiş bir şekilde yeniden üretildiği açıkça görülmektedir. Ayrıca bu mekânın ortaya çıkmasında hafızanın dışında farklı bir nokta daha dikkat çekmektedir. Kâbe örneğinde Kur'an ayeti söz konudur ve önemli bir referans sunmaktadır. Kâbe için "*beytü'l-harâm: Kutsal, dokunulmazlığı olan mâbed*"²⁷ şeklinde bir ifadenin kullanılmış olmasının yanı sıra "*güvenli yer*", "*bereketli yer*"²⁸ ifadelerinin kullanılması, "*...Beytü'l-ma'mura andolsun*"²⁹ şeklinde üzerine ant içilmesi Mescid-i Haram'ın, yani Kâbe'nin toplumsal anlamının dini referanslara dayanarak ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. "*Tavaf edecekler için, kendini ibadete verecekler, rükû ve secde edecekler için evimi temiz tutun*"³⁰ ayeti de Kâbe'yi diğer mekânlardan ayırarak ona kamusal bir bağlam yüklemektedir.

Seçilen ayetler irdelendiğinde, Kâbe'nin tarihsel bağlamına atıf yapılarak mekân üzerinden toplumsal hafıza aktarımı yapıldığı anlaşılmaktadır. Öte yandan başka ayetlerde Kâbe'nin "*el-Beytü'l-atîk: Eski/kadim mâbed*"³¹ şeklinde ifade edilmesi de yine bu bağlamda değerlendirilebilir. Hafıza mekânlarının maddi, sembolik ve işlevsel bir yönünün olduğunun altını çizen Nora,³² yapmış olduğu sınıflandırma ile Kâbe'nin birer hafıza mekânları olduğu fikri güçlenmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de tarihsel hafızaya atıfta bulunan mekânlardan bir diğeri de Safa ve Merve tepeleridir. Cahiliye döneminde söz konusu iki tepe arasında gidip gelme anlamına gelen sa'y yapma geleneği söz konusudur. Müslümanlar, İslâm öncesi bu putperest geleneğindeki uygulamadan dolayı iki tepe arasında sa'y etmekten çekince, bunda bir günah olmadığını belirten "*Safa ile Merve Allah'ın nişanelerindedir; dolayısıyla hac veya umre yaparak Beytullah'ı ziyaret eden bir kimsenin bu yerleri tavaf etmesinde kendisi için bir günah yoktur...*"³³ ayeti nazil olmuştur.³⁴ Bu iki tepe arasında sa'y yapma ritüeli hem hac ve umre

²⁶ Halbwachs, *Kolektif Hafıza*, 54.

²⁷ "*Kur'an Yolu*" (Erişim 21 Haziran 2023) Mâide 5/97.

²⁸ el-Bakara 2/125.

²⁹ Et-Tûr 52/4.

³⁰ el-Bakara 2/125.

³¹ el-Hac 22/29.

³² Nora, *Hafıza Mekânları*, 37.

³³ el-Bakara 2/158.

³⁴ Ebu'l-Hasan Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl Kur'ân Âyetlerinin İniş Sebepleri*, çev. Necdet Çağıl - Necati Tetik (İstanbul: Ketebe, 2019), 45-95.

ibadetleri sırasında yapılması gerekenleri belirtmekte hem de tarihsel hafızaya atıfta bulunmaktadır.

Kur'an'da geçtiği üzere³⁵ Hz. İbrahim'in eşi Hacer ile bebek yaştaki oğlu İsmail'i ıssız bir yer olan Mekke'ye bırakmıştır. Hz. Hacer su bulmak umuduyla bu iki tepe arasında koşup durmuş ve hem kendisini hem de çocuğunu susuzluktan koruması için Allah'a yakarmıştır. Görünürde herhangi bir ümidin olmamasına rağmen sabır ve metanetle Allah'a güvenmeye devam edip sabır ve tevekkül sınavını başarıyla geçen Hacer'in anısını yaşatmak üzere "sa'y" adı verilen ve Safa ve Merve tepeleri arasında yedi defa gidip gelmekten ibaret olan bu uygulama hac ibadetinin ritüelleri arasında yer almıştır.³⁶ Hac ve umre ibadetleri esnasında Hz. Hacer'in oğlu ile yaşadığı bu tarihsel olayı hatırlatmak adına Safa ve Merve tepeleri arasında sa'y yapmakla, bu mekânları tarihsel hafızanın canlı tutulmasının birer aracı haline getirmektedir.

Hem Kâbe hem de Safa ve Merve tepeleri, yaşanmışlıklar ve Kur'an'ın referansı ile yeni bir boyut kazanmış ve özellikle İslâm toplumu için önemli hafıza mekânları arasında yerini almıştır. Zamanla bu kutsal mekânlar, fiziksel anlamda görülen, temas edilen ve hissedilen mekânlar olduğu için maddi; hatıranın ve inancın durulaşmasını ve aktarılmasını sağladığı için işlevsel; üzerinde taşıdığı manaya göre de sembolik bir özellik kazanmıştır. Toplumsal hafıza ve mekân arasındaki bu ilişki diğer kutsal mekânlar için de söz konusudur.

2.2. Kutsal Mekânlar ve Yeni Ekonomik İlişkiler

Her mekân ürettiği toplumsallık çerçevesinde kendi salt yapısal/mimarî özelliğinin yanına toplumsal anlayış ve uygulamalar da ekleyebilmektedir. Mekânın bir hammaddeden yani doğadan yola çıkılarak üretildiği üzerinde duran Lefebvre³⁷ bu özelliği mekânın bir örgütlemeyi barındırma ve ekonomik bir kazanç sağlamaya imkânı sunduğunu belirtir. Bu da mekânın sömürülmesine, baskı altına alınmasına ya da ele geçirilmesine davetiye çıkarmaktadır. Bu şekilde karşımıza çıkan durumu Urry³⁸ *göstergelerin ekonomisi* şeklinde tanımlamaktadır. Böylelikle mekân, bir üretim aracına dönüşmektedir. Birçok mekânda ortaya çıkan bu özellik Kur'an'da geçen Kâbe ve diğer kutsal mekânlar için de geçerlidir. Bu

³⁵ İbrâhîm 14/37.

³⁶ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Safa ve Merve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/441.

³⁷ Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 22.

³⁸ Urry, *Mekânları Tüketmek*, 13.

durumda ise kutsal mekânlar, sahip oldukları kutsiyetlerinin yanında özellikle yerli toplulukları için etrafında şekillenen yeni pratikler aracılığıyla maddileştiğini söylemek mümkündür.

İslam'ın beş temel şartından birisi olarak kabul edilen *Hac İbadeti* belli bir mekânın etrafında şekillenen ve hem bedenî hem de maddî olarak yerine getirilen bir ibadettir. Hac ibadeti için dünyanın farklı coğrafyalarından insanların Kâbe'yi tavaf etmek için bu bölgeye gelmesi, hatırı sayılır bir ekonomik ilişki ağının gelişmesini sağlamaktadır. Her yıl yaklaşık 4 milyon insanın hac ibadeti için ziyaret ettiği bu kutsal mekanlar, dünyada dinsel referansla yapılan en büyük ekonomik faaliyet olarak değerlendirilebilir. Hacı adaylarının barınma ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması için Suudi Arabistan'da başta otel sektörü olmak üzere ulaşım, tüketim, hediyelik eşya vb. birçok kalemde önemli ekonomik girdiler söz konusu olmaktadır. Kâbe'yi ziyaret etmenin merkezde yer aldığı Hac İbadetinde aşağıdaki ayet çerçevesinde kurbanların kesilmesi başka ekonomik ilişki ağı inşa etmektedir. Böylelikle Kur'an-ı Kerim'de Kâbe'nin ibadet maksatlı ziyaret edilmesinin belli şartları taşıyan Müslümanlara farz kılınması çerçevesinde gerçekleşen hac ibadeti, dinî vecibeleri yerine getirmenin yanı sıra ibadet sürecinde yeni ekonomik pratiklerin gelişmesini sağlamıştır. "...Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır..."³⁹ "Sonra kirlerini gidersinler, adaklarını yerine getirsinler. Beyt-i Atik'i tavaf etsinler"⁴⁰ şeklindeki ayetler, Kâbe'nin dinî saiklerle ziyaret edilmesi ve orada birtakım pratiklerin yerine getirilmesi ilahî bir emir olarak Müslümanlara iletilmiştir. Müslümanların hac dönemlerinde bu mekânı ziyaret etmesi, önemli bir ekonomik hareketliliği sağlayarak zaman içinde bu mekânın ekonomik anlamda tüketilmesini,⁴¹ beraberinde getirmiştir.

Kâbe etrafında şekillenen ekonomik faaliyetler Müslümanların orayı ziyaret etmeleriyle sınırlı değildir. "*Haccı ve umreyi Allah için eksiksiz yerine getirin; engellenirseniz kolayımıza gelen bir kurban gönderin. ... Güvenlikte olduğunuzda hacdan önce umre yapan kişi, gücünün elverdiği türden bir kurban kessin ...*"⁴² ayetinden hareketle hac ibadeti esnasında kurban kesilmesi bu anlamda bir diğer önemli ekonomik hareketlilik kaynağıdır. Dolayısıyla mekân olarak Kâbe ekseninde gerçekleşen bu ibadette kurban kesilmesi bir diğer ekonomik faaliyet olarak karşımıza çıkmaktadır.

³⁹ Al-i İmran 2/96-97.

⁴⁰ el-Hac 22/29.

⁴¹ Urry, *Mekânları Tüketmek*, 13.

⁴² el-Bakara 2/196.

Kâbe'nin kutsal bir mekân olarak ziyaret edilmesinin üretmiş olduğu ekonomik ilişkiler, İslâm öncesi dönemde de söz konusudur. Kâbe'nin İslâm öncesi dönemde de ziyaret edilen bir yer olması hasebiyle insan sirkülasyonunun yoğun olduğu yerlerden birisi Mekke olmuştur. Bu ziyaret süreçlerinde kurulan panayırlar, bölgedeki önemli ekonomik faaliyetlerin başında gelmekteydi. Mekke şehrinin Kâbe aracılığıyla doğrudan kutsal referanslarla kazandığı cazibeyi kendi bölgesine çekmeye çalışan Yemen Valisi Ebrehe'nin Kâbe'nin alternatifi olabileceğini düşündüğü bir mekân inşa ettiği İslâm tarihi kaynaklarında aktarılmaktadır.

2.3. Kutsalın Yeniden Üretimi ve Mekânsal Kopuş

Her toplum, her dönem ve her inanç kendi mekânını yaratmaktadır. Toplumun sahip olduğu bu mekânsal pratik, kendi mekânını üretme açısından önemli bir rol oynamaktadır. Bu noktada dinsel pratiğin ayrı bir yeri vardır. İslâm inancına bakıldığında, İslâm'ın öncelikle maddî dünyaya yerleştikten sonra kendisini *temsil mekânları* üzerinden açıklamış ve kalıcılığını güçlendirmiştir. Bu temsil mekânların bir kısmı ilahi mesaj neticesinde inşa edilirken bazılarının ise yeniden anlam kazanmıştır. Yeni anlamlar kazanan bu mekânlar ise evrenselci iddialar da taşımaktadır. İslâm'ın "yerel yapılar içerisinde örgütlenmiş küresel bir proje"⁴³ görüşü, İslâm inancının evrensel yönünü özetlemektedir.

İslâm inancının sahip olduğu manayı temsil eden mekânların başında yer alan Kâbe, kadim zamanlardan beri belli topluluklar için seçkin bir konumda yer almıştır. Kâbe'nin Allah adına yeryüzünde inşa edilen ilk yapı olmasının yanında *yaratıcının yeryüzündeki evi* (Beytullah) olarak doğrudan yaratıcı tarafından isimlendirilmiştir. Dolayısıyla Kâbe, önemini ve değerini doğrudan yaratıcının referansı ile kazanmıştır. Kâbe'nin bu dinsel referanslara dayanan üstünlüğü Medine'ye hicretten 16-17 ay sonra ise yeni bir boyuta taşınmıştır. "... Artık yüzünüzü Mescid-i Harâm tarafına çevir; nerede olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin..."⁴⁴ şeklindeki ilahi buyruktan sonra Müslümanların artık namaz kılarken yönünü Mescid-i Haram'a çevirmeleri, Kâbe'nin sahip olduğu anlamı güçlendirmiştir. Böylelikle toplumsal hafızada önemli bir yere sahip olan bir mekân, ilahî emir ile yeniden üretilmiştir. Belli bir aşamadan sonra da bazı mekânlara yeni anlamlar kazandırılmış ve diğer inanışlardan

⁴³ Jan Nederveen Pletzer, "Göç Sürecinde İslam: Minaresiz Camiler", *Mekân, Kültür, İktidar: Küreselleşen Kentlerde Yeni Kimlikler*, ed. Ayşe Öncü - Pedra Weyland (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 248.

⁴⁴ el-Bakara 2/144.

ayrılma yoluna gidilmiştir. Bu ayrımlardan birisi de görüldüğü gibi kible tayini konusunda olmuştur.

Kâbe'nin kible olarak tayin edilmesi fiziksel bir yönelişin ötesinde ayrı anlama da sahiptir. “Nereden çıkarsan çık yüzünü Mescid-i Haram’a çevir...”⁴⁵ emri çerçevesinde Müslümanların artık Mescid-i Haram’a dönmesi salt bir yön değiştirme eylemi değildir. Bu yeni yönelişle birlikte güven ve emniyet mekânı olan Kâbe'nin mimari konumlanmasının yanında sembolik değerinin de yeniden üretilmesini sağlamıştır. Böylece Kâbe’de, Lefebvre’nin⁴⁶ de savunduğu şekliyle yeni bir *mekânsal ritim* meydana gelmiştir. Bu ritim ise kitleleri kendine doğru çekmiş ve kitlelerin ortak bir duyguda buluşmasına zemin hazırlamıştır.

Her mekân toplumsal çelişkiler ve bölünmeleri barındırdığı gibi toplanmayı ve mekânla bütünleşmeyi de barındırmaktadır. Kutsal mekânları tecrübe eden bireyler ibadetin getirmiş olduğu bir birliktelik içerisinde yer almakta, bir topluluğun parçası olduğu duygusunu kazanmakta ve ortak bir inanca bağlı olma duygusuyla birleşmektedir. Örneğin, Kâbe'nin Müslümanların kiblesi olarak tayin edilmesinden sonra bütün Müslümanların namaz kılarken aynı temsil mekânına yönelerek ibadet etmeleri, dünyanın farklı coğrafyalarındaki Müslümanların ortak bir noktada buluşmalarına olanak tanımıştır. Biz ve öteki denklemi kurulurken Kâbe’ye dönenler ile dönmeyen üzerinden bir tasnif yapılmaktadır. Ehli Sünnet düşüncesindeki *ehli kible tekfir edilemez* şeklindeki anlayış da bu anlayışın bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Burada Kâbe’ye dönenler ile oraya dönmeyenler şeklinde bir ayrıma gidildiği görülmektedir.

2.4. Doğal Mekânın Mutlak Mekâna Dönüşümü

Amoros,⁴⁷ doğal bir mekânın olmadığını, tüm mekânların toplumsal mekânlar olduğunu savunmaktadır. Ona göre mekânlar, toplumsal ilişkileri göstermekte, kapsamakta ve saklamaktadır. Oysa ele alınan bazı mekânlar doğal olmaları ile ön plana çıkmaktadır. Amoros her ne kadar doğal bir mekânın olmadığını savunsa da Kuran’da sözü edilen mekânlara bakıldığında birçok mekânın doğal bir yapıya sahip olduğu, ayetlerde yer almalarıyla yeni anlamlar kazandığı görülmektedir. Ayetler aracılığıyla kutsallık kazanan bu

⁴⁵ el-Bakara 2/149.

⁴⁶ Henri Lefebvre, *Ritimanaliz: Mekân, Zaman ve Gündelik Hayat.*, çev. Ayşe Lucie Batur (İstanbul: Sel Yayınları, 2018),

⁴⁷ Miguel Amorós, “Kentsel Mücadeleler ve Sınıf Mücadelesi”, çev. Soner Torlak - Önder Kulak, *Mekân Meselesi* (Ankara: Tekin Yayınevi, 2016),

mekânalar, zamanla birikim alanlarına dönüşmüştür. Böylelikle doğallıkları parçalanarak inancın, kültürün, politikanın ve ekonominin birer nesnesi olmuşlardır. Kutsal ile irtibatlandırılmadan önce sadece coğrafî bir mekân olan bu yerler, peygamberin ilahî mesaj aldıkları veya vakit geçirdikleri yerler olmalarından sonra coğrafî anlamlarından sıyrılıp dinsel bir formda yeniden üretilmişlerdir.

Kur'an-ı Kerim'de kimi zaman peygamberler kimi zamanda seçkin şahsiyetler tarafından kullanılan bu tarz coğrafi mekânlara atıflar söz konusudur. Hz. Musa'nın Allah ile iletişime geçtiği Tur dağı⁴⁸, bu kapsamda değerlendirilmektedir. *"Ona, Tur'un sağ yanından seslendik ve onu (kendisiyle) gizlice söyleşmek için yakınlaştırdık..."*⁴⁹, *"Ey İsrailoğulları, ... Tur'un sağ yanında sizinle vaadleştik ve üzerinize kudret helvasıyla bildircin indirdik"*⁵⁰ şeklindeki ayetler, Hz. Musa'nın Allah ile irtibata geçtiği ve onun şahsında Hz. Musa'nın kavminin Allah ile sözleştiği yer olarak söz edildiği görülmektedir. Bundan sonra ise Tur dağı coğrafi mekân olmanın ötesinde yeni bir anlam kazanmış ve özellikle Museviler için kutsal bir mekân halini almıştır. Bununla birlikte yine Tur dağının eteklerindeki Tuva vadisi de bu anlamda önem arz etmektedir. *"Gerçekten Ben, Ben senin Rabbinim. Ayakkabılarını çıkar; çünkü sen, kutsal vadi olan Tuva'dasın."*⁵¹, *"Hani Rabbi ona, kutsal vadi Tuva'da seslenmişti"*⁵² şeklindeki ayetlere bakıldığında bu vadinin doğrudan dinsel referanslarla kutsiyet kazandığı görülmektedir. Tüm bu dönüşümler, *mutlak mekânı* ortaya çıkarmıştır.

Kendi coğrafi yapısından kutsallık atfedilen ve bu kutsallık anlayışı çerçevesinde yeni pratiklerin ortaya çıktığı mekânlardan birisi de Hz. Muhammed (a.s.) ve Hz. Ebubekir'in Medine'ye hicret sırasında kendisini takip edenlerden korunmak için gizlendikleri Sevr mağarasıdır. Kur'an-ı Kerim'de doğrudan Sevr mağarası zikredilmemekle birlikte bu mekâna *"Hani, kâfirler onu, iki kişiden biri olarak (Ebu Bekir ile birlikte Mekke'den) çıkarmışlardı; hani onlar mağaradaydı, o arkadaşına. Üzülmeye, çünkü Allah bizimle beraberdir, diyordu..."*⁵³ ayetiyle atıfta bulunulmuştur. Sevr mağarasının Hicret sürecinde peygambere sığınak olması, Müslümanların gözünde onu sıradan bir jeolojik yer olmaktan çıkarmıştır. Günümüzde hac ve umre gibi inanç referanslı ziyaretlerde bu mekân da ziyaret edilmektedir. Çünkü bu mekân üzerinden İslâm peygamberi ile bir bağ kurulmaktadır. Sevr mağarasına yüklenen

⁴⁸ el- Bakara 2/63,93; en- Nisa 4/154; el-Mü'minun 23/20; Kasas 28/29,46; et-Tûr 52/1; Meryem 19/52; Tâhâ 20/12, 80

⁴⁹ Meryem 19/52.

⁵⁰ Tâhâ 20/80.

⁵¹ Tâhâ, 20/12.

⁵² en-Nâziât, 79/16.

⁵³ et-Tevbe, 9/40.

bu anlam ve bunun üzerinden mekânla geliştirilen bu ilişki, bir taraftan onu sıradan mekânlardan ayırarak farklı bir boyuta taşımakta diğer taraftan da o mekânı deneyimleyen kişilerin tarihsel/kolektif hafızalarını diri tutmaktadır.

Arafat tepesi ve Müzdelife'nin tamamına atfen kullanılan Meş'ar-i Haram da doğal bir coğrafi mekânın yeni bir anlam dünyasında yeniden üretilmesinin bir göstergesidir. Bakara Sûresi 198. ayetteki "... Arafat'tan dalga dalga indiğinizde Meş'ar-i Haram'da Allah'ı zikredin..." ifadeler, Arafat Dağını sıradan bir jeolojik mekân olmaktan sıyrarak yeniden üretmiştir. Ayetin hükmü çerçevesinde yapılan bazı ritüeller sayesinde, Arafat ve Müzdelife, Lefebvre'nin *mutlak mekân* olarak ifade ettiği tanıma uygun bir şekilde yeni boyuta çıkmıştır. Bu da toplumsal hafızada daha uzun süre (süresiz) yer edinmesinin yolunu açmıştır. Ayrıca Arafat ve Müzdelife 'de "vakfe" yapmanın haccın farzlarından birisi olmasından dolayı bütün hacı adaylarının belli bir süre bu mekânda durmaları, birlik ve beraberliği pekiştirmenin yanı sıra kıyametin sonra yeniden hesaba çekilmek üzere insanların toplanacağı alanın sembolik bir uygulaması olarak görülmektedir. Hacı adaylarının aynı gaye için bir arada olmaları Arafat dağı bir toplanma mekânına dönüştürmüştür.

Kur'an-ı Kerimde Kehf sûresinde⁵⁴ detaylı bir şekilde geçmekte olan ve Ashab-ı Kehf (mağara arkadaşları) olarak bilinen kıssanın geçtiği doğal mekân olan mağara da bu anlamda yeni bir anlam kazanan mekânlardan bir diğeridir. Öyle ki yaşanan bu hadiseden sonra o mekâna bir mabed yapılması gündeme gelmiştir. "... Bir zaman insanlar aralarında Ashâb-ı Kehf'in durumunu tartışıyorlardı. Dediler ki: 'Üzerlerine bir bina yapın. Rableri onları daha iyi bilir.' Onların yöneticileri ise 'Bizler, kesinlikle onların yanı başına bir mâbed yapacağız' dediler."⁵⁵ Ashab-ı Kehf'in kaldığı mekân, yaşanan bu olaydan sonra herhangi bir yer olmaktan çıkmış ve kutsal bir formda yeniden üretilmiştir.

Hem İslam dini hem de dinler tarihi önem taşıyan bir diğer coğrafi mekân da Cudi Dağı'dır. "Ey arz, suyunu yut ve ey gök -suyunu- tut! denildi. Su azaldı, iş bitirildi. Gemi Cûdî üzerine oturdu"⁵⁶ ayeti, bu mekânın Müslümanların toplumsal hafızasında yer edinmesine ve her diam aktif bir şekilde ziyaret edilmesine referans olmuştur. Yakın zamana kadar İbrahimi dinler tarafından her yıl düzenlenen Sefine Festivali, bu coğrafi mekânın toplum için önemli bir hal aldığını ve düzenli aralıklarla ziyaret edildiğini göstermektedir.⁵⁷

⁵⁴ el-Kehf 18/9-22.

⁵⁵ el-Kehf 18/22.

⁵⁶ Hûd 11/44.

⁵⁷ Detaylı bilgi için bk. İsmet Tunç, "Cudi Dağı'nda İbrahimî Dinlerin Ortak Mirası Olarak Sefine Festivali", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2022), 988-1011; Muhammed Muhdi Gündüz, "Din

Öte yandan Cudi Dağının, ele alınan diğer kutsal mekânlardan ayrılan bir yönünün olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü bu mekân, tufanın son bulduğu, evrensel sistemin yeniden başladığı bir alan olarak toplumsal ve dini hafızada yerini almıştır. Bulunduğu konum itibarıyla de uzak bir coğrafyada yer almakta ve birçok topluluk için tarihi, siyasi, kültürel ve sosyal açıdan diğer mekânlardan ayrılmaktadır. Bundan dolayı da özellikle bulunduğu coğrafi alanda yer alan Anadolu toplumları için ayrı bir öneme sahiptir. Hz. Nuh'un suların çekilmesi ve geminin karaya oturması için yapmış olduğu "Ey Rabbim! Beni bereketli (mübarek) bir yere kondur. Sen konuk edenlerin en hayırlısısın"⁵⁸ duası, bu mekânın Evliya Çelebi tarafından "arz-ı mukaddes" yani kutsal toprak olarak tanımlanmasına sebep olmuştur.⁵⁹ Cudi dağı toprağının akrep gibi bazı hayvanların sokmalarına karşı yara yerine sürülmesi halinde ilaç tedavisi gördüğüne inanılması da Cudi dağı çevresinde yaşayan halkın daima hanelerinde dağın toprağından bulundurmasını beraberinde getirmiştir.⁶⁰ Bu ritüel de Cudi Dağı'nın başka bir yönünün olduğunu bize göstermektedir. Öte yandan insanlığın Cudi Dağı eteklerinde kurulan Cude Beldesi'nde tüm dünyaya yayıldığı inancı, bu mekânı tarihi anlamda da ayrı bir konuma getirmektedir. Böylelikle kutsallığı yeniden üretilen ve insanlık tarihinin ikinci kez başlamasına sahne olan bu mekâna yüklenen anlam ve değer her geçen gün arttığını söylemek mümkündür.

Bunun dışında diğer kutsal mekânlardan farklı olarak Cudi Dağı ile ilgili tartışmalar bu kutsal mekânı sürekli gündeme getirmektedir. En önemli tartışma ise geminin tam olarak Ararat Dağının neresine oturduğudur. Çoğu araştırmacı Kur'an'dan hareketle bu mekânın Ararat Dağlarındaki Cudi Dağı olduğu üzerinde durmaktadır.⁶¹ Ayrıca Ararat kavramının karşılığı olarak doğrudan Ağrı Dağı'nın işaret edildiği ile ilgili kısıtlı da olsa bazı tartışmalar mevcuttur. Örneğin; 12 ciltten oluşan ve Ararat ve Ermenistan ilişkisi içinde Ağrı Dağı'nı işaret eden en eski kaynak, milattan sonra beşinci yüzyılda yaşayan *Philostorgius* (MS. 368-439)'un kaleme aldığı tarih kitabıdır. Bu kitabın birer özeti olduğunu belirtilen ve dokuzuncu yüzyılda İstanbul piskoposu Photios'un (MS. 820-893) tarafından kaleme alınan

Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında Hz. Nuh Kısası", *The Journal of Academic Social Sciences* 9/123 (2021), 225-239.

⁵⁸ el-Mü'minûn 23/30

⁵⁹ Hüseyin Güneş-Ahmet Gülenç, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Nuh Tufanı ve Cudi Dağı", *II. Uluslararası Cudi Dağı Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (2021), 31-45.

⁶⁰ Hüseyin Güneş- Ahmet Gülenç, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Nuh Tufanı ve Cudi Dağı, 38.

⁶¹ Hüseyin Güneş, *İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Nuh Tufanı ve Cudi Dağı* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2014), 7.

başka bir eserde Ağrı Dağı'nı öne çıkaracak şekilde kitaba bir ekleme yapıp yapmadığıyla ilgili tartışmalar da devam etmektedir.⁶²

Tüm bunlarla birlikte günümüzde birçok insan söz konusu bu mekânları kutsal referanslı bir motivasyonla ziyaret etmeye devam etmektedir. Bir süre güvenlik gerekçesiyle düzenlenmeyen, yakına zamanda yeniden düzenlenmeye başlayan etkinlikler, Cudi Dağının bu bölgede yaşayanları bir araya getirme ve ortak bir kültür oluşturma yönünü güçlendirmiştir. Ayrıca Cudi Dağı etrafında bazı inanışlar tarafından bir hac kültürünün oluşturulması, çoğu kişi için bu mekânı daha da önemli kılmıştır.

2.5. Toplumsal İnşa Aracı Olarak Kutsal Mekân

Medine'ye hicretten hemen sonra orada bir mescidin inşa edilmesi Medine'de yeni bir toplumun inşa edilmesinin ilk basamağı olarak değerlendirilmektedir. Lefebvre'nin dediği gibi "Hayatı değiştirmek veya toplumu değiştirmek için uygun bir mekân yoksa bunun hiçbir anlamı yoktur."⁶³ Bu bağlamda değinilmesi gereken mekânlardan birisi de her ne kadar doğrudan Kur'an'da ifade edilmese de o mekâna atfen ifadelerin geçtiği peygamber mescididir. Mescid-i Nebevi doğrudan Kur'an ayetleri ile kutsiyeti ve üstünlüğü tescillenmiş bir mekândır. "Daha ilk günden takva temeli üzerine kurulan Mescid ise namaz kılman için elbette daha uygundur. Binasını Allah'a saygı ve O'nun hoşnutluğunu kazanma temeli üzerine kuran mı daha iyidir yoksa binasını kaymak üzere olan bir uçurumun kenarına kurarak onunla birlikte cehennem ateşine yuvarlanan mı?"⁶⁴ şeklindeki ayetler, bu takva ve itibarın göstergesidir.

Mescid-i Nebevi olarak bilinen bu mekân her ne kadar bir mescid olarak ifade edilse de ibadet yapma mekânının yanında sosyal, kültürel ve siyasi anlamda da bir işleve sahiptir. Hz. Muhammed (a.s.) söz konusu bu mekânda Müslümanlara İslâm devletinin idari işlerini, askeri karar alma süreçleri, diğer ülke veya kabilelerden gelen heyetlerle görüşme ve tüm bunların yanında eğitim öğretim faaliyetlerini de bu mekânda yürütmüştür. Ayrıca Mescid-i Nebevi, sosyal bütünlüğü sağlayıcı bir mekân, edebî yarışmaların yapıldığı yer, misafirhane, adliye, nikâh kıyma yeri, diplomatik, siyasî ve idarî işlerin yürütüldüğü yer, danışma meclisi, umumi meclis ve geçici hapisane⁶⁵ gibi birçok işlevi olan bir mekân halini almıştır. Bütün bu özellikler birlikte düşünüldüğünde dinsel motivasyonla üretilmiş bir mekân olan

⁶² Detaylı bilgi için bz. Hamdullah Arvas, "Peygamber Kıssalarının Asliyeti Meselesi: Neden Atlantis Efsanesi Nûh Kıssasının Aslı Değildir?", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/25 (Aralık 2020), 575-593

⁶³ Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 87.

⁶⁴ et-Tevbe 9/108-109.

⁶⁵ Mahmut Dündar, "Bir Din Eğitim Kurumu Olan Mescidin İslam'ın İlk Dönemlerindeki Fonksiyonları", *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1 (2018), 191-205.

Mescid-i Nebevi'nin birden fazla toplumsal işlev üstlendiği görülmektedir. Örneğin Mescid-i Nebevi'de "suffe" adı verilen bir bölümün olması, bu mekânı bir eğitim merkezi haline dönüştürmüş, eğitim görenlere ise "Ashab-ı Suffe" adı verilmiştir.⁶⁶ Böylece yeni bir toplum inşa etme süreci bir mekân aracılığıyla yapılmaya çalışılmıştır. Ayrıca mescidin yanı başında Hz. Peygamber'in ailesinin kaldığı odaların bulunması bu mekânın bir yaşam alanı haline dönüştüğünü göstermektedir. Tüm bunlar yeni bir toplum inşa etmenin ipuçlarını barındırmaktadır.

Mekân üzerinden alternatif bir anlayış veya toplum oluşturma ya da yeni oluşmakta olan toplumsal yapıya muhalefet etme çabası, Kur'an'da atfen anılan mekânlardan birisi olan Mescid-i Dırar olarak bilinen yapı üzerinden okunabilmektedir. Kaynaklarda Mescid-i Dırar konusu şu şekilde ifade edilmektedir: Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra Medine'de Hazrec kabilesinden Ebû Amir isimli bir şahıs, Medine'ye hicretin onun çıkarlarına ters düşmesinden dolayı rahatsızlık duymuştur. Bu rahatsızlığının neticesi olarak Mekkeli müşriklerle ittifak kurarak Bedir, Uhud ve Hendek Müslümanların aleyhinde olacak faaliyetlerde bulunmuştur. Bu süreçten sonra da sürekli Müslümanların aleyhinde faaliyetler yürütmüştür. Bu faaliyetlerden birisi de "Mescid-i Kubâ ve Mescid-i Nebî'ye uzakta oturan yaşlıların cemaate yetişemediklerini, diğer insanların da soğuk ve yağmurlu gecelerde anılan mescidlere ulaşmalarındaki zorlukları yaşadığını" ileri sürerek Sâlim b. Avf kabilesinin bulunduğu yerde mescid süsü verilen bir toplanma yeri inşa etmesi olmuştur. Resulullah'ın onayını alıp söz konusu yere meşruiyet kazandırmak için peygamberden burayı ibadete açıp dua etmesini talep etmişlerdir. Hz. Peygamber de Tebuk Seferi hazırlıklarıyla meşgul olduğunu belirterek seferden sonra orada namaz kılacağını ifade etmiştir. Sefer sonrasında aynı talep tekrar gelince Hz. Peygamber de oraya namaz kılmak için hazırlandığı sürede "*Bir de şunlar var ki, zararlı eylemler gerçekleştirmek, inkârcılıklarını pekiştirmek, müminlerin arasına ayrılık sokmak ve daha önce Allah ve resulüne savaş açmış kişi lehine fırsat kollamak üzere bir mescid yapmışlardır*"⁶⁷ şeklindeki ayet nazil olmuştur. Bu ayeti müteakiben söz konusu yapı zararlı eylemlerin kaynağı olarak görüldüğü için yıkılmıştır.⁶⁸

Söz konusu âyet dikkatli bir şekilde incelendiğinde, münafıkların mescid inşa etmek suretiyle müminler arasında bir ayrılık oluşturulmaya çalıştıkları müşâhede edilmektedir. Bu

⁶⁶ Hüseyin Yılmaz, *Camilerin Eğitim Fonksiyonu* (İstanbul: DEM Yayınları, 2005), 38.

⁶⁷ et-Tevbe 9/107.

⁶⁸ Celaleddin Suyûfî, *Esbâbü'n Nüzûl: Lübâbü'n-Nükûl Fî Esbâbi'n-Nüzûl*, çev. Abdulcelil Alpkıray (İstanbul: Semerkand, 2016); Hüseyin Algül, "Mescid-i Dırar", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004),

ayrılıkçı faaliyetlerin de mescid gibi bir mekân üzerinden gizlendiği görülmektedir. Burada mekân, mevcut inanca karşı örgütlenmenin merkez üssü olarak kullanılmıştır. Hz. Peygamber'in, mezkûr ayetin nüzulünden sonra bu mekânı yıktırması, mekân üzerinden ayrılığın önlenmeye çalışıldığını göstermektedir.

2.6. Güven Alanı Olarak Kutsal Mekânlar

Kur'an-ı Kerim'de Mescid-i Haram çerçevesinden oluşturulan toplumsal normlardan birisi de güvendir. Kur'an'da farkı yerlerde Mescid-i Haram bir güven ve esenlik mekânı olarak zikredilmiştir. "O zaman biz o evi insanların gidip gelip ziyaret edecekleri bir makam ve bir güvenlik yeri yaptık"⁶⁹ şeklindeki ayet, Kâbe'nin bir güven alanı olduğunu göstermektedir. "Beytü'l-harâm'a yönelmiş kimselere sakın saygısızlık etmeyin..."⁷⁰ şeklindeki ayet ise bu mekâna yönelmiş, onu ziyaret etmek için gelmiş kişilerin güven ve saygınlık içerisinde olacağını bir işareti olarak değerlendirilebilir.

İlgili ayetlerde Kâbe'nin, beyt/ev olarak nitelendirilmesi söz konusudur. Mekânsal olarak ev, kamusal alan ile özel alanın ayrıldığı, bireyi dış tehditlerden koruyan bir alan olarak nitelendirilmektedir. Mumford⁷¹ evi, bir düzen kurma ve mahremiyeti sağlama noktası olarak betimlerken; Madanipour⁷² ise tarihsel olarak türün, geleneğin, kültürün üretimin her daim yeniden üretiminin sağlandığı sosyal bir yaşam yeri olarak tanımlamıştır. Evin dış tehditlere karşı koruyan ve üretimin sağlandığı bir alan olarak tanımlanması ayette de karşılık görmektedir. "Güvenlik yeri" ve "bereketli yer" betimlemeleri bu ortak vurguyu özetlemektedir. Sözü edilen güvenlik hem fiziksel anlamda bir güvenliği tanımlarken hem de birer kurtuluşu temsil veya hidayete kavuşmayı barındırmaktadır. Kâbe'nin ilgili ayetlerde bu şekilde betimlenmesi bu mekânın bir "toplanma mekânı" veya "nirengi noktasına"⁷³ dönüştüğünü desteklemektedir.

Mekke'nin Müslümanlar tarafından fethedilmesinden önce inen "Allah dilerse, siz güven içinde başlarınızı kazıtmuş veya saçlarınızı kısaltmış olarak, korkmadan Mescid-i Haram'a gireceksiniz"⁷⁴ şeklindeki ayetler de yine Mescid-i Haram'ın bir güven alanı olduğunu göstergesi olarak değerlendirilebilir. Mekke'nin fethi esnasında "Oraya giren emniyette olur"⁷⁵

⁶⁹ el-Bakara 2/125

⁷⁰ el-Mâide 5/2.

⁷¹ Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent*, çev. Gürol Koca - Tamer Tosun (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013),

⁷² Ali Madanipour, *Public and Private Spaces of the City* (London ; New York: Routledge, 2003),

⁷³ Kevin Lynch, *Kent İmgesi*, çev. İrem Başaran (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2016),

⁷⁴ el-Fetih 48/27.

⁷⁵ Âl-i İmrân 3/97.

ayetine uygun bir şekilde Hz. Peygamber'in Kâbe'ye sığınanlara hiçbir şekilde zarar verilmeyeceğini bildirmesi de Kâbe'nin bir güvenlik ve emniyet alanı olduğunun bir başka yansımasıdır. Savaş şartlarının geçerli olduğu bir ortamda "Kâbe'ye sığınmanın" bir emniyette olma garantisi sağlaması, mekânın toplumsal düzeyde taşıdığı anlamın bir göstergesidir. Mescid-i Haram'ın güvenilir bir mekân olma özelliği ona ev sahipliği yapan Mekke'ye de sirayet etmiştir. Kur'ân-ı Kerim'de Mekke için "emin/güvenilir belde"⁷⁶ tanımlamasının yapıldığı görülmektedir. Kâbe'ye ev sahipliği yapmasından dolayı Mekke'nin "emin belde" olarak ifade edilmesi, insan üretimi bir tanımlama olmayıp doğrudan ilahi kelamın kutsal örgüsü içinde teyit edilmesinin bir göstergesidir. Bu yönüyle Mekke Kur'an medeniyetinin prototipi olarak sunulmuş bir mekân ismidir.⁷⁷

Kâbe'nin güven ve emniyet merkezi olduğunun söz konusu ayetlerde doğrudan belirtilmesi ve bu ayetlerin ruhuna uygun bir şekilde İslam tarihinde örneklerin olması, Kâbe'yi ve buna bağlı olarak Mekke şehrini diğer şehirlerarasında müstesna bir konuma yükseltmiştir. Bu mekânda bulunmak, mekânı teneffüs etmek başlı başına bir güvenli alan sunmaktadır. Bunun yanında mekânı tecrübe etme imkânı olmayan bireyler için de bir koruma alanı oluşturmaktadır. "Beytü'l-harâm'a yönelmiş kimselere sakın saygısızlık etmeyin"⁷⁸ ifadesi imgesel anlamda bireyleri ortak duyguda birleştirmenin yanında koruma alanı da meydana getirmektedir.

2.7. Birleştiren ve Ayrıştıran Bir Unsor Olarak Kutsal Mekânlar

Mekân, içinde hayat bulduğu toplumun üyelerini bir araya getiren ve onlar arasında bütünleşme ve duygudaşlık gibi birçok işlevi yerine getiren dinamik bir unsordur. Mekânın bu dinamik olma özelliği onu sadece bütünleşme ve dayanışma gibi toplumsal anlamda olumlu işlevleri yerine getirmenin yanı sıra kimi zaman çatışma ve ayrışmaya da kaynaklık etmektedir. Özellikle aynı mekânın birden fazla toplum veya inanç grubu için kutsal olarak kabul edilmesi, bir süre sonra söz konusu mekâna hükmetme ve sahiplenme isteğinden dolayı çatışmaya neden olabilmektedir. Başta Foucault ve Althusser olmak üzere neredeyse tüm Marksist mekân araştırmacıları mekânı birer iktidar nesnesi olarak yorumlamışlardır. Bu noktada Althusser'in mekânı devletin birer ideoloji aygıtı olarak tanımlaması⁷⁹ mekân eksenli bir mücadeleye davetiye çıkarmaktadır. Mescid-i Aksa'nın sahip olduğu bu tarihsel

⁷⁶ el-Tîn 95/3

⁷⁷ Hüseyin Yaşar, "Kur'an'a Dayalı Bir Medeniyet Kavramı: Emin Belde", *Risale Akademi* (2014),

⁷⁸ el-Mâide 5/2.

⁷⁹ Luis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, çev. Alp Tümertekin (İstanbul: İthaki Yayınları, 2014).

kökler ve doğrudan ilahi otorite tarafından kutsiyet atfedilmesinden dolayı oraya hükmetmenin bir üstünlük aracı olarak kullanılması mücadeleye ortam hazırlamıştır. Örneğin; Mescid-i Aksa veya diğer adıyla Beyt-i Makdis, günümüzde bütün ilahi dinlerin inananlarını bir mekân etrafında toplaması gerekirken İsrail devletinin bu mekâna yönelik tekeli anlayışından dolayı Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler arasında çatışmalara sebebiyet veren bir yapıya dönüşmüştür. Özü itibariyle birleştirici yönü ön planda olması gerekirken, günümüzde o mekânın bulunduğu alana hükmeden otoritelerin tutumlarından dolayı Mescid-i Aksa, çatışmaya neden olan mekânlardan birisi haline almıştır. Kur'an-ı Kerim'de "Bir gece, kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Harâm'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah eksikliklerden münezzehtir. ..." ⁸⁰ (İsra 17/1) şeklindeki ayetle çevresinin mübarek olduğu ilahi kelamla tasdik olunan bu mekân, tarihsel süreçte Hristiyanlık ve Yahudilik inancında da önemli bir konumdadır. Birçok inançta kutsiyet taşıyan bir mekân olması, mekân üzerinden mücadelenin günümüze kadar taşınmasına neden olmuştur.

Tarihsel sürece baktığımızda özelde Mescid-i Aksa genelde ise Kudüs'e hâkim olmak için farklı iktidarların mücadele içerisinde olduğu görülmektedir. Haçlı Seferleri, Eyyubilerin Kudüs'ü fethi, Osmanlı'nın bu bölgeye özel önem vermesi bu mekâna verilen değer bir göstergesidir. Mekâna hükmetme süreci çoğulcu bir anlayışla uygulandığında *birlikte yaşama kültürünün* geliştiği görülmüştür. Ancak tekeli bir anlayışla mekâna yaklaşıldığında, semavi dinlerin mensuplarının ortak paydada buluşturup birlikte yaşama tecrübesine olanak sağlayan bu mekân ayrıştırmanın ve hatta çatışmanın kaynağı haline dönüşmüştür. Bu kutsal mekânın yıktırılması söz konusu olmadığından bu çatışmaların uzun yıllar süreceğiniz göstermektedir.

Sonuç

Hiz. İsa'nın "Azizler için her yer kutsaldır" ifadesinden ve Hiz. Muhammed'in, "Yeryüzü benim için mescid ve temiz kılındı." hadisinden yola çıkarak hem Hristiyan inancında hem de İslâm inancında yaratıcıyı düşünmek, onu anmak ve ona ibadet etmek için herhangi bir mekânsal sınırlamanın olmadığı sonucuna ulaşılabilir. Nihayetinde yaratıcının tezahür ettiği her yer kutsaldır. Ancak bazı noktalarda bu mana coğrafi bir alana veya nesneye yüklendiğinde bu anlam sekteye uğrayabilmektedir. Çünkü inananlar, yaratıcıya bağlılıklarını göstermek, ibadetlerini yerine getirmek ve periyodik olarak bir araya gelmek

⁸⁰ el-İsrâ 17/1.

için de kutsal olarak tabir ettikleri alanlara gereksinim duymaktadırlar. Bundan dolayı tüm toplumlar, her daim inançları doğrultusunda mekânlar inşa etmeye veya var olan mekânları yeniden üretme yoluna başvurmuştur. İnşa edilen bu mekânları yüzeysel bir bakış açısıyla irdelemek ise bu kutsal mekânları anlama noktasında sorunlar doğuracaktır.

Sembolik göstergelerin yoğunlukta olduğu İslam inancında ve mekânsal anlamda zengin bir veri sunan Kur'an'da sözü edilen mekânlar incelendiğinde, gerek inşa edilme süreçleri gerekse yeniden üretilme biçimleri ile diğer birçok mekândan ayrıldığı görülmektedir. Gündelik yaşamda tecrübe edilen birçok mekân belli bir ihtiyaç doğrultusunda veya ekonomik kaygılarla inşa edilirken kutsal kabul edilen bu mekânların tek referansı Kur'an'dır. Buradaki çoğu mekân, yaratıcının mesajıyla inşa edilmiş ya da yeniden üretilmiştir. Mekânların bazıları da ayetler aracılığıyla doğallıklarından sıyrılmış ve kutsal mekân özelliği kazanmıştır. Yeni fonksiyonlar edinerek herhangi bir yer olmaktan çıkıp önemli bir mekân olmaya doğru evrilmiştir. Temel referanslarının Kur'an olmasında dolayı bu mekânların zamanla anlam kaybına uğramaları mümkün görünmemektedir. Diğer birçok mekânın veya kültürün sahip olduğu raf ömrü, bu mekânlar için söz konusu değildir. Çünkü İslâm inancı bu mekânlarda dondurulmuş ve her daim koruma altına alınmıştır. İnananların her ziyaretinde de bu mekânlar zihinsel anlamda yeniden üretilmektedir. Ayrıca ortak bir bilinç, kültür ve gelenek oluşturma özelliklerinden dolayı da her daim korunan mekânlar olarak kalacakları öngörülmektedir.

Bu kutsal mekânların sahip oldukları bu özellikler, inancının süreklilik kazanmasında da etkilidir. Her daim inanan grupların toplanmasına veya ayrışmasına aracılık etmektedir. Toplumsal yönleriyle önemli mesajlar vermekte, İslam toplumunun sosyal ve ahlaki değerlerine, insanlar arası ilişkilere ve toplumsal düzenine vurgu yapmaktadırlar. Bazı dönemlerde ise Mescid-i Aksa örneğinde olduğu gibi toplumsal mücadelenin nesnesi de olabilmektedirler. Bunun altında ekonomik beklentilerin yanından, gelenek oluşturma veya belleği yok etmek kaygıları yer almaktadır. *Bellek savaşı* olarak yorumlanan bu mücadele, bu mekânların belleklerini silmek ya da mekânları kendi suretlerinde yaratma gayesi taşımaktadır. Mekân üzerinden ve mekânda oluşan bu direniş ise zamanla siyasi bir özellik kazandırmaktadır. Kapitalist gelişmelerin de mekâna ihtiyaç duyması, mekân eksenli bu mücadeleyi farklı boyutlara taşımaktadır.

Kutsal olarak kabul edilen mekânlar üzerinde hazırlanan bu çalışma da Kur'an'da geçen mekânların dini, ekonomik, iktidar, vb. toplumsal izdüşümlerini genel hatlarıyla ele

almaya çalışmıştır. Ortaya çıkan her bakış açısı ayrı bir çalışma konusu olacak özelliindedir. Genel hatlarıyla bu mekânların toplumsal izdüşümleri üzerinde durulsa da bu mekânların ekonomik ve siyasi yönü sonraki çalışmalar için birer rehber görevi görecektir. Ayrıca İslam öncesi ve sonrasında dinsel referanslarla üretilen mekânların, inanç merkezlerinin ya da türbelerin toplumsal izdüşümleri, yeni çalışma alanlarının oluşmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça / References

- Acar, Ömer. "Sosyo-Mekânsal Bir Sistem Olarak Cami". *Din Sosyolojisi Araştırmaları* 3/4 (2023), 111-125. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/disar/issue/76867/1264897>
- Algül, Hüseyin. "Mescid-i Dirar". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 29/272-273. Ankara: TDV Yayınları, 2004. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mescid-i-dirar>
- Althusser, Luis. *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. çev. Alp Tümertekin. İstanbul: İthaki yayınları, 2014.
- Amorós, Miguel. "Kentsel Mücadeleler ve Sınıf Mücadelesi". çev. Soner Torlak - Önder Kulak. *Mekân Meselesi*. Ankara: Tekin Yayınevi, 2016.
- Arvas, Hamdullah. "Peygamber Kıssalarının Asliyeti Meselesi: Neden Atlantis Efsanesi Nûh Kıssasının Aslı Değildir?", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/25 (Aralık 2020), 575-593.
- Arvas, Hamdullah. "Safinetu'n- Necat": Nuh'un Gemisi Metaforu Bağlamında Birlikte Yaşama Kültürünün Teolojik Temelleri, *II. Uluslararası Nuh Tufan ve Cudi Dağı Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (2021), 137-149.
- Bourdieu, Pierre - Waquncant, Loic. *Düşünsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*. çev. Nazlı Ökten. İstanbul: İletişim, 2003.
- Bowen, Glenn A. "Document Analysis as a Qualitative Research Method". *Qualitative Research Journal* 9/2 (2009), 27-40. <https://doi.org/10.3316/QRJ0902027>
- Cabir, Mehmet. *Kur'an-ı Kerim'de Varoluş Kavramı ve İnsan-Mekân İlişkisi*. Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Dündar, Mahmut. "Bir Din Eğitim Kurumu Olan Mescidin İslam'ın İlk Dönemlerindeki Fonksiyonları". *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1 (2018), 191-205.
- Fırat, Derya. *Sokağın Belleği*. Ankara: Dipnot Yayınları, 2014.
- Gündüz, Muhammed Muhdi. "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında Hz. Nuh Kıssası". *The Journal of Academic Social Sciences* 9/123 (2021), 225-239. <https://doi.org/10.29228/ASOS.54668>
- Güneş, Hüseyin. *İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Nûh Tufanı ve Cudi Dağı*, Ankara: İlahiyat Yayınları, 2014.
- Güneş, Hüseyin & Gülenç, Ahmet, Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Nuh Tufanı Ve Cudi Dağı, *II. Uluslararası Cudi Dağı Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (2021), 31-45.
- Halbwachs, Maurice. *Kolektif Hafıza*. çev. Banu Barış. Ankara: Heretik Yayınları, 2017.
- Hervieu-Leger, Daniele. "Sekülerleşme, Gelenek ve Dindarlığın Yeni Şekilleri: Bazı Teorik Öneriler". çev. Halil Aydınalp. *Din Sosyolojisi*. ed. Bünyamin Solmaz - İhsan Çapcıoğlu. 137-154. Konya: Çizgi Kitabevi, 2006.
- Kahraman, Ferruh. "Kentlerin Doğuşu: Kur'ân'da Yerleşim Yeri Anlamına Gelen Kelimelerin Tahlili". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/1 (2020), 391-413. <https://doi.org/10.18505/cuid.675840>
- Kıral, Bilgen. "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi". *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/15 (2020), 170-189.
- Küçükkaşçı, Mustafa Sabri. "Safa ve Merve". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 35/441-442. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Lefebvre, Henri. *Mekanın Üretimi*. çev. Ergüden Işık. İstanbul: Sel Yayınları, 2016.
- Lefebvre, Henri. *Ritimanaliz: Mekân, Zaman ve Gündelik Hayat*. çev. Ayşe Lucie Batur. İstanbul: Sel Yayınları, 2018.
- Lynch, Kevin. *Kent İmgesi*. çev. İrem Başaran. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 6. Basım, 2016.

- Madanipour, Ali. *Public and Private Spaces of the City*. London ; New York: Routledge, 2003.
- Mumford, Lewis. *Tarih Boyunca Kent*. çev. Gürol Koca - Tamer Tosun. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.
- Nora, Pierre. *Hafıza Mekânları*. çev. Ahmet Emin Özcan. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2022.
- Pleterse, Jan Nederveen. “Göç Sürecinde İslam: Minaresiz Camiler”. *Mekan, Kültür, İktidar: Küreselleşen Kentlerde Yeni Kimlikler*. ed. Ayşe Öncü - Pedra Weyland. 239-270. İstanbul: İletişim Yayınları, 5. Basım, 2016.
- Punch, Keith F. *Sosyal Araştırmalara Giriş: Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*, (çev. Dursun Bayrak vd.), Ankara: Siyasal Yayınevi. çev. Dursun Bayrak vd. Ankara: Siyasal Yayınevi, 2011.
- Sharr, Adam. *Mimarlar İçin Heidegger*. çev. Volkan Atmaca. İstanbul: YEM, 2017.
- Suyûṭî, Celaledin. *Esbâbü'n Nüzûl: Lübâbü'n-Nükûl Fî Esbâbi'n-Nüzûl*. çev. Abdulcelil Alpkıray. İstanbul: Semerkand, 3. baskı., 2016.
- Şimşek, Hasan - Yıldırım, Ali. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2011.
- Tunç, İsmet. “Cudi Dağı'nda İbrahimî Dinlerin Ortak Mirası Olarak Sefine Festivali”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2022), 988-1011. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1136595>
- Urry, John. *Mekanları Tüketmek*. çev. Rahmi G. Öğdül. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 3. Basım, 2018.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasan. *Esbâb-ı Nüzûl Kur'ân Âyetlerinin İniş Sebepleri*. çev. Necdet Çağıl - Necati Tetik. İstanbul: Ketebe, 2019.
- Yaşar, Hüseyin. “Kur'an'a Dayalı Bir Medeniyet Kavramı: Emin Belde”. *Risale Akademi*. 2014. Erişim 30 Temmuz 2023. <http://risaleakademi.org/kurana-dayali-bir-medeniyet-kavrami-emin-belde--ps-905>
- Yavuz, Ömer Faruk. “Kur'an'da Kutsal Mekan, Zaman ve Eşya Kavramlarının Sembolik Değeri”. *Milel ve Nihal* 3/1-2 (Haziran 2005), 39-68.
- Yeniçırak, Hasan. *Fransız Devrimi: İlerleme ve Gelenek*, Ankara: Kadim Yayınları, 2021.
- Yılmaz, Hüseyin. *Camilerin Eğitim Fonksiyonu*. İstanbul: DEM Yayınları, 2005.
- “Kur'an Yolu”. Erişim 21 Haziran 2023. <https://kuran.diyamet.gov.tr>

Şırnak Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dergisi

Şırnak University
Journal of Divinity Faculty

ISSN: 2146-4901
e-ISSN: 2667-6575

YAZAR KATKI ORANI BEYANI
(AUTHOR CONTRIBUTION STATEMENT)

Makale Bilgisi (Article Information): Kur'ân-ı Kerim'de Sözü Edilen Mekânların Toplumsal İzdüşümleri Üzerine Sosyolojik Bir Analiz

Makaledeki Yazar Katkılarının Yüzde ile Gösterilmesi (<i>Showing Author Contributions in the Article as Percent</i>)		1. Sorumlu Yazar (<i>Responsible Author</i>)	2. Katkı Sunan Yazar (<i>Contributer Author</i>)	3. Katkı Sunan Yazar (<i>Contributer Author</i>)
Çalışmanın Tasarlanması	Conceiving the Study	%50	%50	%
Veri Toplanması	Data Collection	%50	%50	%
Veri Analizi	Data Analysis	%50	%50	%
Makalenin Yazımı	Writingup	%50	%50	%
Makale Gönderimi ve Revizyonu	Submission and Revision	%60	%40	%

Not(e): Belgenin imzalı asıl nüshası makale süreç dosyalarında mevcuttur (*The signed original copy of the document is available in the article process archive*).